

Türkiye ve Hindistan’da Geleneksel Tıp Uygulamaları: Sağlık Turizmi Perspektifinden Bir Karşılaştırma

Traditional Medicine Practices in Turkey and India: A Comparison From The Perspective of Health Tourism

^{ib} Ramazan Rüçhan KAYA^a, ^{ib} Necla YILMAZ^b

^aUşak Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, Sağlık Kurumları İşletmeciliği Programı, Uşak, TÜRKİYE

^bSüleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, Isparta, TÜRKİYE

ÖZET Sağlık hizmetlerine ve sağlık ile ilgili bilgilere erişimin kolaylaşması, insanların sürekli sağlık ile ilgili bilgilere maruz kalması, onları sağlık ile ilgili mevcut yenilikleri ve uygulamaları, hekimlerin teşhislerini sorgulamaya yöneltmiştir. Bu durum, bireylerin modern tıp uygulamalarının yanı sıra kültürel özellikler taşıyan bazı uygulamalara da yönelmelerine sebep olmuştur. Türkiye’de, bu uygulamaların yaygın olduğu, aynı zamanda da inanç ve kültür açısından, geleneksel tıp uygulamalarına yakınlığı olan ülkeler arasında yer almaktadır. Son yıllarda, hızla gelişim gösteren söz konusu uygulamalar Türkiye’de, geleneksel ve tamamlayıcı tıp uygulamaları olarak adlandırılmaktadır. Dünya genelinde ise Hindistan’ın, felsefe temelli ayurveda, siddha, unani, yoga, naturopati ve homeopati gibi geleneksel tedavi yöntemleriyle öne çıktığı görülmektedir. Geleneksel tıp uygulamaları, sağlık turizmi açısından da büyük önem arz etmekte ve Hindistan gibi ülkeler, geleneksel tıp uygulamalarıyla çok sayıda turist çekmektedir. Bu çalışmada, Türkiye’de ve Hindistan’da kullanılan geleneksel tıp uygulamaları, sağlık turizmi kapsamında ve literatür taraması yardımıyla incelenmiştir. Ayrıca çalışmayla bu uygulamaların, benzerlik gösteren ve farklılaşan yönleri belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışma sonucunda Hindistan’ın, geleneksel tedavi uygulamalarının, genellikle felsefe temelli düşünsel yöntemler olduğu ve bunun için kurulmuş bir bakanlık tarafından kontrol edildiği, her bir uygulama için turistik amaçları da karşılayan hastanelerin bulunduğu tespit edilmiştir. Türkiye’de ise yasal düzenlemeler yapılarak, geleneksel tedavi yöntemlerinin kontrol altına alınmaya çalışıldığı, ayrıca tesislere ve alt yapıya yönelik çalışmaların yapıldığı görülmüştür. Türkiye, turizm potansiyeli yüksek bir ülkedir. Aynı zamanda turizm alanında yaptığı tesisler ve alt yapı çalışmalarıyla dikkat çeken, turizm potansiyeli yüksek bir ülkedir. Modern tıbbi uygulamaların yanı sıra geleneksel tedavi yöntemlerinin de sağlık turizmi kapsamında değerlendirilmesi Türkiye’nin, sağlık turizmi piyasasındaki payının artması için önemli bir katkısı olacağı öngörülmüştür.

ABSTRACT Facilitating access to healthcare and health-related information; The continuous exposure of people to information about health has led them to question current innovations, practices and diagnoses of physicians. This situation led individuals to turn to some applications that have cultural features as well as modern medicine practices. Turkey in terms of faith and culture, is among the countries with a predisposition to traditional medical practice. These applications are showing rapid development in recent years is called the Traditional and Complementary Medicine Practices in Turkey. It is seen that India stands out with traditional treatment methods such as philosophy-based ayurveda, siddha, unani, yoga, naturopathy and homeopathy worldwide. Traditional medicine practices are also very important in terms of health tourism, and countries such as India attract many tourists with traditional medicine practices. In this study, used in traditional medicine in India and Turkey, it was analyzed by scanning the literature covered by health tourism. In addition, with this study, similar and different aspects of these applications were tried to be determined. As a result of the study, it has been determined that traditional treatment practices of India are philosophical based intellectual methods and are controlled by a ministry established for this, and there are hospitals that meet touristic goals for each application. In Turkey, the legal arrangements, it tried to take control of conventional treatment methods, also has been shown to do the work for facilities and infrastructure. Turkey is a country with high tourism potential. At the same time, it is a country with a high tourism potential that attracts attention with its facilities and infrastructure works in the field of tourism. Modern medical practices as well as assessing the scope of traditional treatment methods in medical tourism is considered as an important step for Turkey’s health tourism to increase the share of the market.

Anahtar Kelimeler: Geleneksel tıp; tamamlayıcı tıp; sağlık turizmi; Türkiye; Hindistan

Keywords: Traditional medicine; complementary medicine; health tourism; Turkey; India

Sağlık, insanı ve insanın toplumsal bir varlık olması nedeni ile toplumu doğrudan ilgilendiren bir olgudur. Günümüzde sağlık uygulamaları, son derece

hızlı şekilde ilerlemekte, yeni uygulamalar, yeni tedavi yöntemleri ve tedaviye yönelik süreçler keşfedilmektedir. Sağlıkın gelişmesinin olumlu tarafında yer alan

Correspondence: Ramazan Rüçhan KAYA

Uşak Üniversitesi Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, Sağlık Kurumları İşletmeciliği Programı, Uşak, TÜRKİYE/TURKEY

E-mail: ramazan.kaya@usak.edu.tr

Peer review under responsibility of Journal of Traditional Medical Complementary Therapies.

Received: 05 Mar 2020

Received in revised form: 19 Jun 2020

Accepted: 20 Jun 2020

Available online: 11 Dec 2020

2630-6425 / Copyright © 2020 by Türkiye Klinikleri. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

bu uygulamalar, insanları sağlıklarına karşı hassaslaştırmakta ve eskiden tedaviyi uman, bulduğu zaman da tevekkül eden insan profilini değiştirmektedir.

Küreselleşmenin de etkisiyle insanların sağlıklarını korumak, hastalıklarına şifa bulmak adına çareler ararken, sadece kendi çevrelerine kendi şehirlerine ve hatta ülkelerine bağlı kalmak zorunda olmadıklarını, başka ülkelerde de çareler bulabileceklerini fark etmelerine ve bu durumun da sağlık turizmi gibi bir kavramın yaşamımıza girmesine sebep olduğu söylenebilir.¹

Sağlık turizmi kapsamında, sadece modern tıbbi uygulamalar değil, ülkelerin kültürel ve felsefi geçmişlerini yansıtan geleneksel uygulamalar da ilgi çekebilmektedir. Türkiye’de geleneksel tedavi uygulamalarının kullanıldığı ülkelerden biri olarak değerlendirilebilir. Sağlık turizmi pastasından daha büyük bir pay alabilmek adına söz konusu geleneksel tedavi uygulamalarının da değerlendirilebileceği düşünüldüğünde, Türkiye’de uygulanan geleneksel tedavi yöntemlerinin, tanımlanması ve mevcut durumun gözden geçirilmesi, ayrıca geleneksel tedavi yöntemleriyle öne çıkan ülkelerden olan Hindistan ile Türkiye’nin bu konudaki mevcut durumlarının, karşılaştırmalı değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Bu çalışmada, literatür taraması yöntemi ile Türkiye’de geleneksel ve tamamlayıcı tıp (GETAT) uygulamaları ve Hindistan’ın felsefe temelli geleneksel tedavi yöntemleri incelenmiştir. Türkiye ve Hindistan’da uygulanmakta olan yöntemler, sağlık turizmi potansiyeli açısından ve genel şartlarıyla değerlendirilmeye çalışılmıştır.

SAĞLIK TURİZMİ

Sağlık turizmi, sağlık durumunda bir iyileşme umarak hem tedavi olmak hem de tatil yapmak amacıyla bir ülkeden diğerine seyahat etme olarak tanımlanmaktadır.² Sağlık turizmi kavramı, bilinenin aksine yeni bir uygulama değildir, Akdeniz’in çeşitli bölgelerinden gelen Yunan hacıların, Epidauria’daki şifa tanrısı Asklepios’un evi sayılan bölgeyi ziyaret etmeleri, sağlık turizmine ilk örnek olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca spa ve sağlık merkezleri, ilk dönem sağlık turizmine örnek olarak değerlendirilebilir. Örneğin XVIII. yüzyılda İngiltere’de, insanlar şifa umarak kaplıcalara gitmişlerdir. Kaplıcalardaki

sodali ve sıcak su ile çeşitli hastalıklarını tedavi ederek, sağlık turizmi faaliyeti gerçekleştirmişlerdir.³ Bu açıdan, insanların o dönemlerde gerçekleştirdiği faaliyetler sağlık turizminin, modern öncesi dönemde görüldüğü örnekler arasında yer almaktadır. Bireyler, sağlık turizmi kapsamında, kendi ülkelerinden farklı bir ülkeye giderek hem o ülkenin sunmuş olduğu sağlık hizmetlerinden faydalanmakta hem de söz konusu ülkenin, tarihî ve kültürel güzelliklerini gezerek turistik faaliyet icra etmektedir.

Sağlık turizmi, günümüz toplumlarının maddi imkânları ve sağlık hizmet sunucularının sunmuş olduğu hizmet portföyünün gelişmesiyle birlikte, gelişimini hızlandırmış ve aynı zamanda da ülkeler arası bir ekonomik yarışa dönmüştür. Şu an için dünya genelinde, sağlık turizmi hareketliliğinin giderek arttığı ve yaklaşık 30 milyonun üzerinde kişinin, bu kapsamda seyahatte bulunduğu, ayrıca sağlık turizmi alanının 100 milyar doları aşan bir ekonomik büyüklüğü bulunmaktadır.⁴ Söz konusu hareketlilikte, Hindistan, Çin, Singapur, Amerika, Küba, Brezilya, Almanya gibi ülkeler sağlık turizminde ön plana çıkmaktadır.⁵ Bunlar arasında Asya ülkeleri, modern tıbbi tedavi uygulamalarının yanı sıra geleneksel tıp uygulamalarıyla da öne çıkmaktadır.

TÜRKİYE’NİN SAĞLIK TURİZMİ POTANSİYELİ VE FAALİYET GÖSTERDİĞİ SAĞLIK TURİZMİ UYGULAMALARI

Sağlık hizmetleri sunumunda yaşanan maliyet artışları, teknolojik gelişmeler ve sağlık hizmetlerine dünyanın neresinde olursa olsun ulaşabilme imkânının, rahat ve kolay hâle gelmesi, teknolojik gelişmeler ve her şeyden önce sağlık hizmetlerinin kalite standardının yükselmeye başlaması, sağlık turizminin önemini artırmış ve sağlık turizmi pazarını genişletmiştir. Bu pazarın cazibesi, Hindistan, Küba, Kosta Rika, Tayland, Singapur, Kolombiya ve Filipinler gibi sağlık turizminde öne çıkan ülkelerin yanı sıra birçok ülkenin de bu pazarda yer alma mücadelesine yol açmaktadır.⁶ Türkiye’de, termal turizm potansiyelinin yanı sıra özellikle medikal turizm kapsamında, sağlık turizmi pazarında yer edinen ve sektörden pay alan ülkeler arasında yer almaktadır.

Türkiye, teknoloji üretiminde %80 oranında dışa bağımlı olan bir ülkedir. Fakat sağlık ve sağlık tu-

rizmi gibi hizmetlerde %20 oranında dışa bağımlılığı bulunmaktadır. Bu rakamlar, ülkemize gelen her sağlık turistinın bırakacağı 100 liranın 80'inin, ülkemizde kalacağını göstermektedir.⁷ Dolayısıyla sağlık turizminin, ülkemize getirisi yadsınamaz bir gerçektir. Türkiye'nin gerek sağlık hizmetlerinde altyapı yatırımlarının artırılması ve konaklama imkânlarındaki iyileştirmelerle gerekse sağlık hizmet kalitesiyle ilerleyen süreçte sağlık turizmi alanında önemli mesafe kat edeceği öngörülebilmektedir.

Türkiye'nin, sağlık turizmi potansiyeli açısından, diğer ülkelere göre üstün olduğu ve zayıf olup geliştirilmesi gereken bazı özellikleri bulunmaktadır.

Türkiye'nin Sağlık Turizmi Açısından Üstünlükleri:⁸

- Sağlık kurumlarının altyapı ve donanım kalitesinin yüksek olması,
- En az Batılı ülkeler kadar deneyimli ve eğitimli sağlık personellerine sahip olması,
- Sağlık hizmetleri maliyetlerinin diğer ülkelere kıyasla düşük olması,
- Sağlık turizmi dışındaki, tarihî ve coğrafi turizm olanaklarının fazla olması,
- Yabancı dil bilen personel ve turizm tesislerinin sayısındaki artış,
- Türkiye'nin sahip olduğu doğal kaynaklar (kaplıcalar, mağaralar, şifalı bitkiler, deniz) doğal tedavi yöntemlerine olanak sağlaması,
- Turizm sektörleri arasındaki iş birliğinin artmasıyla sağlık turizmi ve diğer turistik hizmet sunan sektörlerin, bütünleşmesine yönelik çalışmaların yapılması.

Söz konusu özellikler içerisinde, sağlık tesislerinin altyapı anlamındaki kalitesi, tıbbi uygulamalardaki başarı ve bunların ötesinde sunulan hizmetlerinin ekonomik oluşu, Türkiye'nin sağlık turizmi pazarında diğer ülkelerle mücadele edebilmesine olanak sağlamaktadır.

Türkiye'nin Sağlık Turizmi Açısından Zayıf Yönleri:⁸

- Medikal turizm alanındaki organizasyon eksikliği,
- Alanda yetişmiş uzman sayısındaki yetersizlikler,

■ Seyahat işletmeleri gibi aracı kuruluşların, bu alanda yeteri kadar tecrübesinin olmaması ve pazarlama çalışmalarındaki yetersizlikler,

■ Bilişim altyapısındaki eksiklikler (hastane web sitelerinin yetersizliği),

■ Turizm bölgeleriyle genellikle büyük şehirlerde bulunan sağlık kuruluşları arasında etkileşim açısından bir zayıflığın bulunması.

Türkiye, eğer yukarıda aktarılan zayıf yönlerini mümkün olduğu kadar aza indirebilirse sağlık turizmi pazarındaki payı da o derece artacaktır.

Sağlık turizminin, “medikal turizm, ileri yaş ve engelli turizmi, termal sağlık turizmi ve spa wellness” olmak üzere dünyada ve Türkiye’de uygulanan farklı uygulamaları ve bazı çeşitleri bulunmaktadır.⁹

Medikal Turizm; tıbbi tedavi maksadıyla insanların, kendi ülkesinden başka ülkelere seyahat etmesidir.¹⁰ Medikal turizm ya da diğer adıyla tıp turizmi, ülkemizde sağlık kurum ve kuruluşlarında sunulan sağlık turizmi türlerindedir. Medikal turizm kapsamında Türkiye’de şu hizmetler sunulmaktadır:¹¹

- Estetik cerrahi uygulamaları,
- İleri tedaviler (kardiyovasküler cerrahi, radyoterapi, “cyberknife” vb.),
- Transplantasyon,
- İnfertilite (tüp bebek *in vitro fertilizasyon* uygulamaları),
- Göz, diş ve diyaliz tedavileri vb.

Termal Turizm; sıcak su kaynakları çevresinde gelişmesi ve insanların sıcak suyu şifa kaynağı olarak değerlendirmesiyle ortaya çıkmıştır. Kaplıcalarda bulunan, mineralli ve sıcak sular vasıtasıyla dinlenmek ve kendini iyi hissetmek isteyen bireylerin, ülke içinde ya da ülke dışına seyahat ederek sıcak sularından, tedavi amaçlı faydalanmasına dayanan sağlık turizmi çeşididir.¹² Ülkemiz, ılıca ya da kaplıca adı verilen sıcak mineralli sular bakımından oldukça zengindir. Dolayısıyla Türkiye'nin, termal turizm açısından potansiyeli yüksektir.

Spa Wellness Turizmi; spa yöntemi, termal turizmde olduğu gibi su kaynaklı tedavi yöntemlerinin uygulandığı sağlık turizmi çeşididir. Spa kelimesi, Latince “sudan gelen iyilik” anlamına gelen “salus

per aquam” teriminin baş harflerinden oluşmaktadır. Wellness kelimesi ise akıl ve beden (mental ve fiziksel) sağlığında oluşan iyiliği ifade etmektedir. Bu kapsamda da masaj, cilt bakımı, talassoterapi, çamur banyoları gibi uygulamalar öne çıkmaktadır.¹² Termal turizm ve spa wellness turizmi, medikal tedaviden ziyade fizik tedavi ve rehabilitasyon, doğal ve sağlıklı yaşam gibi nedenlerle yapılan seyahatler olmasıyla medikal turizmden ayrılmaktadır.¹³ Türkiye, gerek jeotermal kaynakları gerekse de iklim şartları ve jeopolitik konumuyla termal turizm ve spa wellness turizmi açısından oldukça kıymetli kaynaklara sahiptir.¹⁴

İleri Yaş ve Engelli Turizmi; başta Avrupa ülkeleri olmak üzere dünya nüfusu, giderek yaşlanmaktadır. Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı (BAKA) verilerine göre 2050 yılında, her 5 kişiden 1’inin 60 yaş ve üzerinde olacağı düşünülmektedir.¹⁵ Yaşlılık, insanların güçten düşmeye başladığı ve vücudunun daha çok istirahate ve bakıma ihtiyaç duyacağı bir dönemdir. Yaşlı ve engelli turizmi, yaşlılık dönemindeki ya da çeşitli engelleri bulunan bireylerin, almaları gereken tedavi ve bakım hizmetleri için maliyetlerin daha ucuz olduğu ülkelere seyahat etmelerini kapsamaktadır. Türkiye’de bulunan, klinik oteller, rekreasyon alanları, tatil köyleri ve bakımevleri ileri yaş ve engelli turizmi kapsamında hizmet veren yerlerdir. Bu kapsamda, gezi turları, meşguliyet terapileri, bakımevlerinde ve klinik otellerde uygulanan rehabilitasyon hizmetleri, engelliler için özel bakım ve gezi turları gibi hizmetler sunmaktadır.¹¹

TÜRKİYE’DE GELENEKSEL VE TAMAMLAYICI TIP UYGULAMALARI VE SAĞLIK TURİZMİNDEKİ YERİ

Toplumların, hastalıklara tedavi arayışında, kendi öz kültürlerinden gelen ve etkileşimde buldukları diğer toplumlardan faydalanarak, kendi kültürlerine adapte ettikleri ya da dinî mensubiyetin getirdiği bazı tıbbi uygulamalar bulunmaktadır. Günümüz, tıp anlayışı öncesi dönemde daha çok yaygın olan bu uygulamalar, tıbbın gelişim göstermesiyle birlikte arka planda kalmıştır. Dünya Sağlık Örgütü, çok uzun bir geçmişi olduğunu söylediği geleneksel tıbbı, “*Farklı kültürlere özgü teoriler, inançlar ve deneyimlere dayanan bilgi, beceri ve uygulamaların toplamı, açıklanabilir olsun*

olmasın, sağlığın korunmasında ve fiziksel ve zihinsel hastalıkların önlenmesi, teşhisi, iyileştirilmesi veya tedavisinde kullanılan yöntemler” olarak tanımlamaktadır.¹⁰ 1990’lı yıllara kadar arka planda kalan geleneksel tıp uygulamaları, geleneksel ve alternatif tıp uygulamaları adı altında günümüzde tekrar bir gelişim göstermiştir.¹⁵ Ancak alternatif tıp tabiri tıp çevrelerince, tıbbın ve tıbbi uygulamaların yerinin ikame edilemeyeceği, alternatifinin olamayacağı, ancak ve ancak modern tıbbi uygulamalarla birlikte yürütülebilecek tamamlayıcı yöntemler olarak savunulmaktadır.¹⁶ Ayrıca yine sağlık çevreleri, geleneksel ve alternatif tıp uygulamaları adı altında yapılan işlemlerin, mutlaka kontrol altına alınmasının gerekliliğinden bahsetmektedir. Dolayısıyla kontrolsüzce, uzman olmayan kişiler tarafından yapılacak uygulamaların, insan sağlığına faydadan çok zarar verebilme potansiyeli bulunmaktadır. Bu endişelere rağmen geleneksel tıp uygulamalarına olan ilgi gün geçtikçe artmaktadır.

Uluslararası alanda Wellnes kapsamında değerlendirilen, geleneksel ve tamamlayıcı sağlık uygulamalarına giderek artan bir ilgi vardır.¹⁷ Yapılan değerlendirmelere göre İngiltere’de halkın 1/3’ü, Amerika’da ise halkın yarısına yakını bu uygulamaları kullanmaktadır.¹⁸ Türkiye’de de artan bir eğilim gösteren geleneksel tıp yöntemlerine yönelim, T.C. Sağlık Bakanlığı tarafından göz ardı edilmemiş ve çalışmalar başlatılmıştır.

Sağlık Bakanlığı tarafından geleneksel tıp uygulamalarını kontrol altına almak amacıyla 2014 yılında “Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Yönetmeliği” yürürlüğe konulmuştur. Bu yönetmelikle bakanlık, Türkiye’de hangi geleneksel ve tamamlayıcı tıp uygulamalarının yapılabileceğini, bu uygulamaların hangi kurumlarda kimler tarafından nasıl uygulanacağını, ayrıca uygulayıcıların nasıl eğitileceğini belirlemiştir. “Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Yönetmeliği”nde, Sağlık Bakanlığı tarafından, tanımları ve uygulanmasına ilişkin ayrıntılı bilgiler yer alan 15 GETAT uygulamasından söz edilmektedir.¹⁹ İzin verilen bu uygulamalar, tek başına bir tedavi yöntemi olarak görülmemekte, yalnızca tıbbi tedaviye destek olacak uygulamalar olarak kabul edilmektedir.

Türkiye’de GETAT uygulamalarının kontrollü yürütülmesi amacıyla, Sağlık Hizmetleri Genel Mü-

dürlüğüne bağlı olarak, “Geleneksel, Tamamlayıcı ve Fonksiyonel Tıp Uygulamaları Daire Başkanlığı” kurulmuştur. Daire başkanlığının kontrolünde, bakanlığın koymuş olduğu standartlara uygun kamu ve özel sağlık kuruluşlarına, GETAT uygulamalarını gerçekleştirme ve ilgili kişilere eğitim verme izni verilmektedir.¹⁶ Mart 2020 tarihi itibarıyla Türkiye’de, 66 resmî uygulama merkezi* ve ünitelerinde** GETAT uygulamaları yapılmakta, ayrıca 25 eğitim merkezi bulunmaktadır.^{2,20} Uygulama merkezlerinde, uygulama yapabilecek kişiler GETAT Uygulamaları Yönetmeliği’nde; “Bakanlıkça yetkilendirilmiş ünite ile uygulama merkezlerinde ve ilgili alanda “uygulama sertifikası” bulunan tabip ve sadece diş hekimliği alanında olmak üzere diş tabibi tarafından yapılabilir. Uygulama alanında temel eğitimi bulunan sağlık meslek mensupları, “merkez ve ünitelerde sertifikalı tabiplere uygulamada yardımcı olabilirler” maddesiyle sınırlandırılmıştır.¹⁹ Türkiye’de, gerekli eğitimi alarak sertifikaya sahip olan tabipler ve diş hekimleri, bakanlığın açılmasına onay verdiği sağlık kuruluşlarında GETAT uygulamalarını gerçekleştire- bilmektedir.

Yönetmelikte yer alan 15 GETAT uygulaması; *akupunktur, hipnoz, apiterapi, fitoterapi, sülük tedavisi, kupa uygulaması, refleksoloji, ozon uygulaması, homeopati, karyopraktik uygulaması, osteopati, mezoterapi, müzik terapi, proloterapi ve larva (maggot)* gibi uygulamalardır. Bu uygulamalara ait bilgiler aşağıda özetlenmiştir.

Akupunktur: Akupunktur uygulamasının kökeni, eski Çin tıbbına dayanan, ağrıyı ve acıyı hafifletmek için kullanılan, vücutta belirlenmiş çeşitli noktalara çelik iğneler batırılmasıyla gerçekleştirilen bir yöntemdir.²¹ Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Yönetmeliği’nde akupunktur uygulaması; iğne, lazer ışınları, ses, elektrik veya manyetik titreşimler gibi uyarı yöntemleri ile vücuttaki özel noktaların uyarılması şeklinde yapılan uygulama olarak tanımlanmaktadır. Akupunktur yöntemi; kas-iskelet sistemi ağrıları, diş ağrıları, bel fıtığı, deri lezyonları, yaşlılık hastalıkları, anksiyete, migren ağrıları gibi

birçok rahatsızlığın tedavisinde yardımcı uygulama olarak kullanılabilir. Ayrıca Türkiye’de akupunktur uygulamasının, ilgili alanda uygulama eğitimi almış sertifikalı tabip ya da kendi alanında uygulama yapmak üzere diş tabipleri tarafından yapılmasına izin verilmektedir. Smith ve Puczkó, sağlık turizmi üzerine hazırladıkları eserlerinde akupunktur uygulamasının, bireylerin sağlık hizmeti almak için seyahat ettikleri uygulamalardan biri olduğundan söz etmektedirler.²²

Türkiye’de, en yaygın GETAT uygulaması olarak öne çıkan akupunktur kapsamında, 56 uygulama merkezi ve 21 eğitim merkezi bulunmaktadır.²⁰ Dolayısıyla akupunktur uygulaması Türkiye’de, hem eğitimi verilen hem de hizmet sunulan bir yöntem olması nedeni ile sağlık turizmi açısından değerlendirilebilecek bir uygulamadır.

Apiterapi: Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Yönetmeliği’ne göre kas-iskelet sistemi ağrıları, güçsüzlük hissi, deri yaralanmaları gibi durumlarda, arı yada bal gibi arı ürünlerinin kullanılması olarak tanımlanmıştır.¹⁹ Bal, polen, arı iğnesi, arı zehri gibi arı ürünlerinin, tedavide kullanılması olan apiterapinin tarihi çok eski çağlara dayanmaktadır. Altı bin yıllık bir geçmişi olduğu düşünülen apiterapinin, ilk olarak Hipokrat, Aristoteles ve Galen gibi tıp alanında önde gelen bilim insanları tarafından kelliği tedavi etmek için kullanıldığı söylenmektedir.²³ Türkiye’de apiterapi uygulamaları, 7 uygulama merkezinde verilmektedir. Ayrıca 12 eğitim merkezinde, uygulamaya yönelik eğitim ve sertifika programları yürütülmektedir.²⁰

Fitoterapi: Hastalıklardan korunmak ve tedaviyi desteklemek amacıyla tıbbi etkisi bilimsel olarak kanıtlanmış bitkiler, onların etkin maddelerini taşıyan kısımları ve/veya bir işlem yoluyla elde edilmiş doğal ürünlerinden hareketle hazırlanarak, standarde edilmiş farmasötik formlar (tablet, kapsül, tentür vb.) ve bitkisel tıbbi ürünler kullanılarak yapılan uygulamadır.²⁴ Yönetmeliğe göre geleneksel bitkisel tıbbi ürünler ve bitkisel ilaçlarla yapılan bir uygulama olarak tanımlanmaktadır ve bu uygulama kapsamında kullanılacak bitki ve bitkisel ilaçlar, Türkiye İlaç ve Tıbbi Cihaz Kurumu tarafından kontrol altında tutulmaktadır.¹⁹

* 5 MART 2020 TARİHİ İTİBARI İLE SAĞLIK BAKANLIĞI TARAFINDAN RUHSATLANDIRILMIŞ GETAT UYGULAMA MERKEZLERİNİN LİSTESİ, <https://dosyamerkez.saglik.gov.tr/Eklenti/28476,GETAT-uygulama-merkezi-listesipdf.pdf>
** 5 MART 2020 TARİHİ İTİBARI İLE SAĞLIK BAKANLIĞI TARAFINDAN RUHSATLANDIRILMIŞ GETAT ÜNİTELERİNİN (KAMU-ÖZEL) LİSTESİ, <https://dosyamerkez.saglik.gov.tr/Eklenti/35811,GETAT-unite-listesipdf.pdf?0>

Türkiye’de, 18 uygulama merkezi ve yine 18 eğitim merkezinde, fitoterapi uygulaması ile ilgili çalışmalar yapılmakta ve sertifika programları yürütülmektedir.²⁰

Hipnoz: Tarihi çok eski dönemlere dayanan hipnoz uygulamalarının kökeni, kabile hekimleri ve büyücülere kadar dayanır. Vücudumuzun, rahatlamış ve uykuya yakın bir duruma getirilmesiyle telkin ve meditatif yöntemlerle çeşitli tedavilere yardımcı olunan, tedavi ve telkin yöntemi olarak değerlendirilmektedir.^{25,26} Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Yönetmeliği’nde ise hipnoz; çeşitli korku ve ağrı tedavilerinde, anksiyete ile baş etmede kullanılan, telkin yoluyla bir diğer kişinin bilinç ve farkındalık, vücut, hisler, duygu ve düşünceler, hafıza ya da davranışlarında değişiklikte bulunma amacıyla kurgulanmış veya bu sonuçları elde etmeye yarayan uygulama olarak tanımlanmaktadır.¹⁹ Türkiye’de, hipnoz uygulamaları yapılan 6 merkez bulunmaktadır. Ayrıca hipnoz eğitimi, 14 eğitim merkeziyle yürütülmektedir.²⁰

Sülük Uygulaması: *Hirudoterapi* olarak da adlandırılan sülük uygulaması hakkındaki ilk bulgular, eski Mısır kaynaklarında yer almaktadır.²⁷ Geçmişten günümüze halk tıbbı ve hekimler tarafından, sülüklerin kullanıldığı bilinmektedir. Sülükler, dişleri vasıtasıyla deriye tutunan ve kan emen bir canlıdır, ağzından salgıladığı bir enzim vasıtasıyla ağrı kesici ve kanın pıhtılaşmasını önleyici bir etkisi bulunmaktadır. Eski çağlardan itibaren, savaş yaralarının tedavileri gibi alanlarda kullanılmaya başlanmış ve günümüzde daha çok kopan uzuvların yerine dikilmesinde, damar oluşumunu hızlandırmak ve uygulanan tedaviye yardımcı olması amacıyla kullanılmaktadır.²⁸ GETAT Uygulamaları Yönetmeliği’ne göre Türkiye’de bu uygulama, tıbbi sülük üretim tesislerinden elde edilecek sülüklerle ve sertifikalı tabip ya da tabip gözetiminde sağlık personeli tarafından uygulanabilir. Eklem ve damar hastalıklarının tedavisinde, bazı cerrahi işlemler sonrası kan düzeninin ve damar oluşumunu sağlamak amacıyla ya da ağrıyı hafifletmek amacıyla bu yöntem kullanılabilir.¹⁹ Türkiye’de, 20 merkezde sülük uygulaması yapılmakta, ayrıca 13 merkezde ise sülük uygulaması eğitimi verilmektedir.²⁰

Homeopati: Tarihi Antik Yunan Uygarlığına dayanmakta olan bu uygulama, ilk kez Alman hekim ve eczacı Hahnemann tarafından literatüre kazandırılmıştır.²⁹ Homeopati uygulamasının mantığı, eğer bir etken sağlıklı bir kişiyi hasta ediyorsa o etken, hasta bir kişiyi de sağlığına kavuşturacaktır şeklindedir.³⁰ Dolayısıyla yılan zehrine karşı panzehrinin, yine yılan zehrinden üretilmesi buna benzer bir durumdur. Bu uygulamanın amacı, vücudun kendi kendisini tedavi etme mekanizmasını harekete geçirerek iyileşmeyi sağlamaktır.³¹ Türkiye’de, 5 uygulama merkezi ve 7 eğitim merkezinde homeopati kapsamında hizmet verilmektedir.²⁰

Kayropraktik Uygulaması: Kas-iskelet sisteminde yaşanan mekanik bozukluklar ve bunların sinir sistemi üzerinde oluşturduğu sorunları önlemeye yönelik, normal hareketliliğini yitirmiş eklemlere elle uygulanan özel tekniklerle düzeltme amacıyla uygulanan yöntemdir.¹⁹ Türkiye’de, kayropraktik uygulamaları yürüten uygulama ve eğitim merkezleri bulunmamakla birlikte çalışmaları devam etmektedir.²⁰

Kupa Uygulaması: Kupa uygulaması, ıslak ve kuru kupa denilen 2 yöntemle uygulanmaktadır. Halk arasında, kupa çekme olarak kuru kupa yöntemine aşina olduğumuz gibi hacamat olarak da bilinen uygulama da ıslak kupa olarak değerlendirilmektedir. Kupa tedavisi ya da hacamat uygulaması, hemofili ve hipertansiyon gibi kan hastalıkları, artrit, sıyatik, sırt ağrısı, migren, anksiyete ve romatizmal durumlarda genel fiziksel ve zihinsel iyilik hâlini sağlamayı amaçlayan, çok çeşitli rahatsızlıkların tedavisinde de kullanılan çok eski bir tedavi yöntemidir.³² Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Yönetmeliği’ne göre kan dolaşımını artırmak amacıyla vücudun belirli noktalarına vakum uygulanması ya da bu noktalara yüzeysel kesiler atılarak kanın alınmasına dayanan yöntem olarak değerlendirilmektedir. Türkiye’de bu uygulama, kas-iskelet sistemi ağrıları, migren ağrıları, hastalığı tespit edilemeyen kişilerde immün sistemi güçlendirme, romatizmal hastalıklar, uyku bozuklukları ve sindirim sistemi düzensizlikleri gibi geniş bir yelpazede kullanılmakta ve devlet tarafından izin verilmektedir.¹⁹ Türkiye’de en yaygın 2. uygulamadır. Bu kapsamda hizmet veren, 46 uygulama ve 19 eğitim merkezi bulunmaktadır.²⁰

Larva (Maggot) Uygulaması: Vücutta oluşan yaralanmalar, normalde belli süre içerisinde kabuk bağlayarak kendi kendine iyileşmektedir. Ancak bazı durumlarda, yaralanma üzerinden 6-8 hafta geçmesine rağmen iyileşme görülmeyen yaralanmalar olabilmektedir. Bunlara kronik yara denilmektedir. Maggot uygulaması da denilen larva uygulaması, kronik yaraların steril larvalar vasıtasıyla temizlenmesi ve iyileşme sürecine sokulmasında kullanılan tamamlayıcı yöntemdir.³³ Türkiye’de, Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Yönetmeliği ile düzenlenen uygulamalardan biri olan bu yöntem, diyabetik ayak ülserleri, venöz ülserler ve diğer travmatik kronik yaraların tedavisinde kullanılabilir. Türkiye’de, 6 larva uygulama merkezi ve 7 eğitim merkezi bulunmaktadır.²⁰

Mezoterapi: Çeşitli kozmetik ya da medikal sorunların tedavisinde yardımcı olmak amacıyla bazı ilaç ya da homeopatik maddelerin veya bitkilerden elde edilmiş ilaçların, deri altına enjekte edilmesine dayanan uygulamadır.³⁴ Mezoterapi, 1958 yılında romatoloji, spor, travmatoloji, bulaşıcı hastalıklar, damar hastalıkları gibi durumlarda ve özellikle de ağrı kesici bir teknik olarak tedavi amacıyla Fransız hekim Michel Pistor tarafından geliştirilmiştir.³⁵ Türkiye’de, yumuşak doku yaralanmaları, migren ağrıları, çeşitli eklem ve doku yaralanmaları sonrası oluşan ağrıların tedavisinde, yardımcı uygulama olarak kullanılmasına izin verilen bir yöntemdir.¹⁹ Ülkemizde, yaygın GETAT uygulamalarından biridir. Yirmi altı uygulama merkezi ve 11 eğitim merkezi bulunmaktadır.²⁰

Proloterapi: Kronikleşmiş kas-iskelet ağrılarında, özel hazırlanmış solüsyonların, eklemlerin arasına ya da tendonların bağ noktalarına enjekte edilmesi şeklinde uygulanan yöntemdir.³⁶ Türkiye’de, 15 uygulama merkezi ve 7 eğitim merkezi proloterapi kapsamında hizmet vermektedir.²⁰

Osteopati: Manuel tıp uygulaması adı da verilen osteopati, kas ve eklem ağrılarında ya da çeşitli kas-iskelet sistemi sorunlarında herhangi bir medikal ekipman kullanılmadan, hekim ya da uzman tarafından elle yapılan yardımcı bir tedavi yöntemidir.³⁷ Osteopati uygulaması, omurga ve kaslardaki hareket bozuklukları ya da ağrıların tedavisinde, gerilim tipi

ağrılarda uygulanan bir tamamlayıcı uygulamadır.¹⁹ Osteopati hizmetleri Türkiye’de, 1 uygulama merkezinde sunulmakta ve 4 eğitim merkezinde sertifikasyon programı bulunmaktadır.²⁰

Ozon Uygulaması: Gezegimizin etrafını sarak, ultraviyole güneş ışınlarının geçmesini engelleyen ozon maddesinin, aynı zamanda en güzel sterilizasyon araçlarından biri olduğunun keşfedilmesinden sonra tıbbi tedavilerde de kullanılabileceği ortaya çıkmıştır.³⁸ Ozon uygulaması; nöropatik ağrılar, fibromiyalji, tendon ve eklem yaralanmalarında çeşitli işlemlerden geçirilerek, ozon maddesinin hastaya verilmesi şeklinde uygulanan bir yöntemdir. Türkiye’de, yaygın olarak hizmet sunulan bir uygulama olarak öne çıkan ozon uygulaması, 38 uygulama merkezi ve 17 eğitim merkezinde sürdürülmektedir.²⁰

Refleksoloji: Ayak tabanlarında, ellerde ve kolda vücutun çeşitli bölümlerini temsil eden ve etkileyen noktalar olduğu ve bu noktalara baskı uygulanarak, temsil edilen bölgedeki ağrıların ya da herhangi bir rahatsızlığın giderilebileceği düşüncesi üzerine kurgulanmış bir yöntemdir.¹⁹ Türkiye’de, 1 uygulama ve 4 eğitim merkezinde refleksoloji kapsamında hizmet verilmektedir.²⁰

Müzik Terapi: Diğer uygulamalarla karşılaştırıldığında, vücuda direkt temas ya da müdahale gerektirmeyen, sadece müzik vasıtasıyla bireyi psikolojik olarak rahatlatmaya dayanan tamamlayıcı uygulamadır.¹³ Müzik terapi kapsamında Türkiye’de, 3 uygulama ve 1 eğitim merkezi bulunmaktadır.²⁰

HİNDİSTAN GELENEKSEL TIP UYGULAMALARI

Sağlık turizminin popüleritesi, son yıllarda artmakta olsa da Hindistan sağlık turizminin geçmişi, 5.000 yıl öncesine kadar dayanmaktadır. Yoga ve ayurvedanın ortaya çıkışıyla Hindistan’a gelen tıbbi gezginler, bu ülke için sağlık turizminin miladı olmuştur.³ Doksanlı yıllardan itibaren ülkede başlayan liberalleşme hareketleriyle ekonomide, hızlı bir gelişme ve büyüme trendi oluşmuş, bu sayede de sağlık alanında altyapı ve kalite düzeyinde gelişme ve yenileşme görülmeye başlanmıştır.³⁹ Hindistan tıbbi ya da Hindistan sağlık sisteminin temelleri, geleneksel tıp uygulamalarına dayanmaktadır. Aynı zamanda Hindistan, dünyanın

en büyük geleneksel tıp temelli sağlık anlayışına sahip ülkedir.⁴⁰ Modern tıp uygulamalarının yanı sıra geleneksel uygulamalar, Hindistan kamu ve özel sağlık sektörünün diğer ülkelerden farklılaşmasını sağlamaktadır.

Hint tıbbı ya da Hindistan tıp sistemi olarak adlandırabileceğimiz uygulamalar, Hint kültürünün etkisiyle oluşan, diğer medeniyetlerden gelen ve Hint kültürü içerisinde asimile olan uygulamalar olmak üzere 6 uygulamadan oluşmaktadır. Bu geleneksel uygulamalar, Hindistan tıp ve homeopati sistemi olarak adlandırılmaktadır.⁴¹ Hint kökenli olan bu 6 uygulama; *ayurveda*, *siddha*, *yoga*, *naturopati* ve Hindistan'a sonradan gelmesine rağmen bu kültür içerisinde asimile edilmiş olan *unani ve homeopati* uygulamasından oluşmaktadır. Söz konusu uygulamalar, birer geleneksel tıp tekniği olmakla birlikte düşünce sistemi ya da felsefi yaklaşım olarak değerlendirilmektedir.

Ayurveda: Ayurveda ve ayurveda tıp sisteminin geçmişi, MÖ 5.000'lere dayanmaktadır. Kaynağını Hint kültüründen alan ayurveda, sadece bir tıp sistemi değil, aynı zamanda bir yaşam biçimi, bir felsefe ve düşünce sistemi olarak görülmektedir.^{41,42} Bir düşünce sistemi olarak ayurvedik tedavi sisteminin, hastayı, hastalığın sebepleri konusunda daha dikkatli hâle getirmek ve hastalığın sebeplerini anlamak üzere de iki temel bileşeni bulunmaktadır. Aynı zamanda ayurvedanın temeli, mutlu ve mutsuz yaşam ile ilgilenmektedir. Ayurvedik anlayışa göre insan vücudunu oluşturan 7 temel bağ doku ("rasa," "rakta," "mansa," "meda," "asthi," "majja," ve "shukra"), 5 atık maddeden oluşan (ateş, su, hava, ure ve toprak) ter ve idrarla 3 dinamik enerji ya da işlevsel felsefeden oluşturmaktadır. Bunlardan herhangi birindeki sorun insanın hasta olmasına neden olmaktadır.⁴³ Ayurvedada hekim, hastasını muayene ederken 10 özelliğe bakmaktadır. Bu özellikler hastanın; psikosomatik yapısı, hastalık duyarlılığı, doku kalitesi, vücut gelişimi, antropometri, uyarlanabilirliği, ruh sağlığı, sindirim gücü, egzersiz dayanıklılığı ve hastanın yaşıdır. Ayurvedada tedavi, genellikle bitkisel uygulamalara dayanmaktadır.⁴² Ayurvedik tıp, temel olarak bireyin bedensel ve zihinsel olarak iyi olmasını hedefleyen uygulamalar olarak düşünülebilir. Kendisine özgü beslenme sistemi, fiziksel aktiviteleri, hastalık ve sağlık tanımları bu-

lunmaktadır. Geleneksel temellerinde "Vedalar" olarak adlandırılan Hindu rahipleri tarafından uygulanan sistem, günümüzde modernleştirilmiştir.⁴⁴ Hindistan'ın geleneksel tıp uygulamalarından biridir ve ülkeye bu kapsamda sağlık turisti çekmektedir.

Siddha: Ayurveda gibi Güney Hindistan kökenli çok eski bir uygulamadır ve yine ayurveda gibi Hindistan'ın, yerel aynı zamanda kültürel felsefesini yansıtan bir sağlık ve düşünce sistemi olarak değerlendirilebilir. Sağlığı korumak için doğal kaynakların kullanılması, zihinsel ve bedensel dinginliğe dayanan bir uygulama sistemidir.⁴³ Hindistan'ın Tamil Nadu bölgesinden çıkan siddha tabiri başarı anlamına gelen "siddhi" kelimesinden gelmektedir. Bölgede tıp, yoga veya tapa (meditasyon) konusunda üstün bilgi sahibi olan insanlara "siddhar" adı verilmektedir. Siddha tıp sisteminde, çoğunlukla bitkisel kökenli ilaçlar kullanılmasının yanı sıra ayurvedanın aksine, metal ve mineral kökenli ilaçlardan da faydalanılmaktadır.⁴² Siddha sistemi, hastalığı, insandaki 5 elementin normal dengesinin kaybolduğu, farklı rahatsızlık biçimlerine yol açan koşul olarak tanımlar. Siddha tıp sistemindeki tanısız yöntemler daha çok hasta, nabız, tanı ve klinik öykü izlendikten sonra doktorun klinik zekâsı üzerine kuruludur.³⁹ Hindistan'ın Madras kentinde siddha uygulamalarının, kanser tedavisi üzerindeki etkilerini inceleyen, *Siddha Araştırma Hastanesi* bulunmaktadır.⁴⁰ Bu durum Hindistan'ın, sağlık sisteminde geleneksel uygulamaların önemli bir yerinin olduğunu göstermektedir. Bu açıdan, modern tıp ile geleneksel tedavi yöntemlerinin kesiştiği noktada tedavilerin yürütüldüğü söylenebilir.

Unani: Siddha ve ayurvedanın aksine Hindistan kökenli değildir. Hindistan'da sonradan yayılmasına rağmen kültür içerisinde asimile olmuş ve yerleşmiş, Hint kültürünün bir parçası hâline gelmiştir. Unani uygulamasının geçmişi, eski Yunan filozoflarından olan Hipokrat ve Galen'e dayanmaktadır. Yunanistan'da ortaya çıkan bu uygulama, İbn-i Sina tarafından geliştirilmiş ve yayılımı sağlanmıştır. Unani uygulaması, aynı zamanda Greco-Arap tıbbı olarak bilinmektedir.^{42,43} Günümüzde, Hindistan'da yaygın olarak uygulaması sürdürülen unani tıp sisteminin temeli, Antik Yunan filozofu Aristo'nun evrene hâkim olan 4 ritim düşüncesinden kaynaklanan "Humoral Patoloji" anlayışına dayanmaktadır. Bu anlayışa göre

insan bedeninin dengesini, balgam, kan, sarı safra ve kara safra olarak bilinen 4 ana madde oluşturmaktadır.⁴⁴ İbn-i Sina Humoral Patoloji kavramını “El-kanun fi’ t-tıb” eserinde detaylandırmış ve geliştirmiştir.⁴⁵ Ayrıca unani anlayışına göre sağlık; beslenme, uyku düzeni, boşaltım, hava, fiziksel ve duygusal aktivitelerdeki düzene göre değerlendirilmektedir.⁴⁶ Unani tıbbı, 1.700’lü yıllara kadar gelişimini sürdürmüş ve günümüz fitoterapi uygulamalarının temelini oluşturmuştur.⁴⁷

Yoga: Yoga uygulamasının kökeni de Hint kültürüne dayanmaktadır. “Önemlilik birliği” anlamına gelen yoga, Sanskritçe bir kelime olmakla birlikte, Hindistan’da Hinduizm, Jainizm ve Budizm gibi ana felsefi akımların da isimleri bu dilden gelmektedir.⁴³ Yoga, bir meditasyon sistemi olmasının yanı sıra bu uygulamadaki hareketler ve çıkış felsefesi, Hint halkının kutsal saydığı değerlere ve dini inançlarına kaynaklık eden “Şiva” gibi inanç sistemlerinden gelmektedir.⁴⁸ 1960’lı yıllardan itibaren Amerika Birleşik Devletleri’nde, yeni çağ adı verilen akımın başlamasıyla birlikte, yüksek gelirli Amerikan ve İngilizlerin ayurvedik tıbbı ve yogaya yönelmeleriyle Hindistan sağlık turizmi gelişim göstermiştir. Bu sebeple yoganın, Hindistan sağlık turizminin gelişmesinde önemli bir yeri bulunmaktadır.⁴⁹

Naturopati: “Vis medicatrix” kavramı, doğanın kendi kendini iyileştirme yeteneği olduğu inancını ifade etmektedir.⁵⁰⁻⁵² Naturopati tıp anlayışı da aynı şekilde bu kavram ışığında hareket eder ve doğanın kendi kendini tedavi edebilme gücüne sahip olduğunu savunur. Antik Hint geleneğinden gelen ve herhangi bir hastalığın, spesifik bir nedeni ya da tedavisi olmadığına inanan bu anlayış; doğal beslenme, yeteri kadar spor ve uygun dinlenme, ne çok aktif ne de durağan olmayan ortalama bir yaşam tarzı, yapıcı ve yaratıcı fikirlere sahip olma, çevrenin zararlı etmenlerinden korunma ve bunların tamamını sürdürülebilir hâle getirme düşüncesine dayanır.^{39,52} Söz konusu bu özelliğiyle diğer tıp sistemlerinden farklılaşmaktadır. Dolayısıyla naturopati felsefesinde, insan vücudunun kendi kendini tedavi edebilmesi için zemin hazırlanırsa diğer tıbbi ilaçlara gerek kalmadan kendi kendini tedavi edebilir görüşü hâkimdir. Hindistan’da, naturopati anlayışının yayılımının hızlanmasında önemli etkenlerden biri de Hint özgürlük

mücadelesinin sembolü Mahatma Gandhi’nin, yoga ve naturopati felsefesini birleştirerek benimsediği, oruç ve egzersize dayanan yaşam tarzıdır.⁵³

Homeopati: Homeopati kelimesi Yunanca kökenli olup, aynı anlamına gelen homois ve acı anlamına gelen pati kelimelerinin, bir araya gelmeleriyle oluşmuştur. Türkiye’de de Sağlık Bakanlığı tarafından uygulanmasına izin verilen uygulamalardan olan homeopati, kökeni Batı kültürüne dayanan ancak Hint kültürü tarafından asimile olarak, bu kültüre adapte edilmiş bir uygulamadır. Homeopati uygulamalarının Hindistan’daki geçmişi, ülkenin İngiliz sömürgesi olduğu dönemlere rastlamaktadır. XIX. yüzyılın başlarında, Pencap eyaletinde kraliyet hekimi olarak çalışan Johann Martin Honigberger tarafından, bir tedavi yöntemi olarak Hindistan’a tanıtılmış ve günümüzde bu kültürün bir parçası hâline gelmiştir.⁵⁴ Bu anlayışa göre bireyde, bir hastalığa sebep olan etken madde, aynı hastalığa yakalanmış başka bireylerde o hastalığın tedavisi için kullanılmaktadır.⁴³

GELENEKSEL VE TAMAMLAYICI TIP VE HİNT TIBBİ UYGULAMALARININ İNCELENMESİ

Türkiye’de, geleneksel tıp uygulamaları olarak değerlendirilen tekniklerle Hint geleneksel tıp uygulamaları arasında bazı benzerlikler bulunmaktadır. Bu benzerliklerin ele alınış şekli, bir sisteme bağlı olmaksızın Türkiye ve Hindistan geleneksel uygulamalarıyla ilgili literatür kapsamında değerlendirmeler yapılmıştır.

Hindistan, 1970’li yıllardan itibaren felsefi temelleri olan yoga ve meditasyon anlayışına dayalı geleneksel uygulamalarıyla sağlık turizmi alanında gelişim göstermektedir.⁵⁵ Ancak Türkiye, Hindistan’a göre sağlık turizmine yönelmekte geç kalmış olsa da daha önce bahsedilen avantajlarıyla önemli bir potansiyele sahiptir.⁸ Sağlık turizmi kapsamında değerlendirildiğinde, son 30 yılda Hindistan’da başlayan liberalleşme politikalarının, sağlık hizmetlerine yansımaları olarak yaşanan hastane hizmetlerinde iyileşmeler ve hekim ücretlerindeki artışlar, yurt dışında çalışan ünlü Hint hekimlerin ülkelerine dönmelerine ve beraberlerinde şöhretlerini duyan hastaları çekmelerine sebep olmuştur.² Sağlık turizminde, Hindistan’ın tercih edilmesinin ve popüleritesinin

artmasının sebepleri arasında şunlar gösterilmektedir; gelişmiş ülkelerde yaşanan uzun bekleme süreleri ve Hindistan'da özellikle tıbbi tedavilerin diğer gelişmiş ülkelere göre düşük maliyette olması, gelişmiş ülkelerdeki prosedürlere kıyasla karmaşık cerrahi prosedürlerin olmaması, döviz kurunun uygun olması ve ülkeye uçakla yapılacak seyahatlerde uygun fiyat imkânı sunan şirketlerin bulunması, potansiyel sağlık turistlerinin ülke ve hizmetler hakkında kolayca bilgi edinebileceği, ilgili kurumlarla iletişime geçebileceği internet altyapısının ve içeriklerinin oluşturulması, son teknolojiyle donatılmış yeni sağlık kurumları, uzman doktorlar, hemşireler ve hizmetlere erişim sağlayan yeni şirketlerin ortaya çıkmasıdır.^{3,39} Bunlara ek olarak, ülke halkının ve sağlık personelinin İngilizceye hâkim olması, Hindistan'a gelecek olan yabancı turistler açısından ayrıca cazibeli hâle gelmektedir.⁵⁶ Modern tıbbi tedavi hizmetlerinin yanı sıra geleneksel tıp uygulamalarına yönelik yapılan siyasi ve tesisleşme çalışmalarının artışı da Hindistan'ı, sağlık turizmi potansiyeli açısından güçlü kılmaktadır.

Geleneksel tıp uygulamalarındaki zenginliği Hindistan'ı, diğer Asya ülkelerinde olduğu gibi turistler açısından cazip bir konuma getirmektedir. Hindistan'daki sağlık hizmetleri sunumu, hem kültürel altyapının etkisiyle hem de sağlık turizmi kapsamında, ülkenin dışarı açılan kapısı olarak görülmektedir. Hem kamuda hem de özel sağlık sektörü içerisinde, geleneksel tıp uygulamalarının payı son derece büyüktür.

Ülkede, son derece büyük bir potansiyele sahip olan bu uygulamaları kontrol altına almak, ayrıca uygulayıcıları yetiştirmek ve bunlarla ilgili geliştirme ve turizme kazandırma faaliyetlerini yürütmek amacıyla Hindistan hükümeti tarafından, kısaca AYUSH denilen Ayurveda, Yoga ve Naturopati, Unani, Siddha ve Homoeopati Bakanlığı kurulmuştur.⁵⁷ Dünya genelinde, eşine az rastlanır bir şekilde, 2012 yılı verilerine göre AYUSH Bakanlığına ait; 2.421 ayurveda, 359 unani, 270 siddha, 216 homeopati, 7 yoga ve 22 naturopati ve diğerleri olmak üzere toplam 3.195 geleneksel tıp uygulamaları hastaneleri bulunmaktadır.⁵⁸ Bu durum, geleneksel uygulamaların Hindistan'daki yerini gösteren önemli bir veridir.

Unani tıbbının, dâhilî ve haricî olmak üzere 2 boyutta tedavi metodu bulunmaktadır. Dâhilî olarak değerlendirilen uygulamalar, ilaçlar kullanılarak ve beslenmenin düzenlenmesine yönelik uygulamalarla tedavi etmek üzerine kuruludur. Haricî uygulamalar ise egzersizler, kupa tedavisi, masajla tedavi ve çeşitli cerrahi tekniklerdir. Bu açıdan unani tıbbi uygulamaları, GETAT uygulamalarından olan, fitoterapi, kupa tedavisi, kayropratik uygulaması ve osteopati uygulamalarıyla benzer özellik göstermektedir.^{45,59}

Ayurveda ilmi ya da ayurveda tıbbi olarak bilinen yöntemler, temelinde daha iyi bir yaşam, ağrıları giderme gibi hedeflerin güdüldüğü felsefi yaklaşım olarak öne çıkmaktadır. Temelinde, doğal kürler ve doğal tedavi yöntemleri bulunmaktadır. Ancak Tokyürek'in de bahsettiği gibi eski kaynaklar, ayurveda tıbbında 8 türlü tedavi yöntemi olduğunu göstermektedir.⁴⁴ Bunlar; genel cerrahi (beden tedavisi), cerrahi tedavi, baş-boyun ve göz tedavisi (iğne ile tedavi), pediatri ve doğum tedavileri, psikiyatri (zihinsel hastalıklar), gençleşme ve uzun yaşama (iksir ilmi), şehvet artırma (cinsel enerji ilmi) ve zehir temizleme uygulaması şeklinde sıralanmaktadır. Bahsi geçen ayurveda uygulamaları, günümüz modern tıp uygulamalarında bazı cerrahi ve psikiyatrik alanlar, ayurveda tıbbi için de geçerli olduğunu göstermektedir. Ayurveda, sadece bir tedavi yöntemi değil bir tedavi ya da tıp sistemidir. Dolayısıyla GETAT uygulamaları ile karşılaştırıldığında, yalnızca bir uygulamayla benzerliğinden söz etmek mümkün değildir. Ancak ayurvedik tedavilerin temelinde yatan doğal tedaviler ve uygulamalar, mezoterapi, akupunktur, fitoterapi ve kayropratik gibi GETAT uygulamalarına benzer özellik göstermektedir.

Siddha tıbbi ya da siddha uygulamaları, Ayurveda ile benzer özellikler taşımakla beraber siddha anlayışının temelini, madde ve enerji anlayışı oluşturmaktadır. Siddha anlayışında 5 tedavi metodu bulunmaktadır. Bunlar; genel cerrahi, toksikoloji, pediatri, oftalmoloji (gözlerle ilgili tıbbi ilim) ve gençleştirme çalışmalarıdır.⁶⁰ Ayrıca siddha tıbbında, kimyasal ürünlerin kullanımı, bitkisel tedaviler, enerji kontrolü, mineral ilaçlarla tedavi, masaj uygulamaları ve ellerden teşhis ve tedavi gibi uygulamalar da söz konusudur.⁶⁰ Bu yöntemlere bakıldığında, apiterapi ve osteopati, ayrıca fitoterapi ve refleksiyoloji

gibi GETAT uygulamalarının, siddha uygulamalarıyla benzerlik gösterdikleri söylenebilir.⁶¹

Homeopati ve naturopati uygulamaları, ülkemizde Sağlık Bakanlığı tarafından kabul edilmiş GETAT uygulamalarından homeopati adıyla yer almaktadır. Bu uygulamalar kısaca, vücudun kendini iyileştirebilme yeteneğine ve daha önce de belirttiği gibi benzer benzeri iyileştirir anlayışına dayanmaktadır.⁶¹ Yoga uygulaması ise Hindistan'ın, yerel inançlarından kökenini alan ve felsefik anlayışa dayanan uygulamalar sistemidir ve daha çok zihinsel ve ruhsal arınmayı anlatmaktadır. Dolayısıyla yoga, sadece tek bir uygulama ya da tedavi metodu olmadığı için yoga ile birebir benzeyen bir GETAT uygulamasından söz etmek mümkün görünmemektedir.

SONUÇ

Sağlık turizmi, geleneksel turizm ile sağlık hizmetlerinin buluşmasından ortaya çıkan ve dünya genelinde hızla büyüyen bir sektör hâlini almaktadır. Sağlık turizminde, lider ülkeler ile yarışma potansiyeline sahip olan Türkiye, birçok avantajlı durumundan dolayı özellikle özel hastanelerde verdiği hizmet ve misafirperverlik açısından medikal turizmde adından söz ettirmektedir. Termal turizm faaliyetleri açısından ise turistin sağlığı kapsamında gelen, uluslararası hastalar ve yerli sağlık turistleriyle termal tedavi hizmetleri sunan bir ülkedir. Bu faaliyetlerin yanı sıra kamu hastanelerinde de sağlık turistlerine çeşitli hizmetler sunulmaktadır. Bu kapsamda Türkiye'de, Sağlık Bakanlığının GETAT uygulamalarını başlatması, sağlık turizmi açısından hem hizmet genişlemesi hem de ilgili uluslararası hastalara yönelik verilen hizmetlerin farklı bir boyutta sunulduğunun göstergesidir. Ayrıca ülkemizde verilen farklı sınıflardaki sağlık turizmi hizmetleri, yabancı hastaların, destinasyon tercihleri üzerinde etkili olabilecektir.

Türkiye ve Hindistan'daki geleneksel tıp uygulamalarının içerikleri incelendiğinde, Türkiye'deki uygulamaların, daha çok uygulama temelli ve bir kısmı tıbbi müdahale gerektiren yöntemler olduğu görülmektedir. Hindistan'daki uygulamalar ise daha çok felsefe temelli, vücudu ruhen rahatlatma ve iyilik hâline kavuşturma üzerine kurulu yöntemler ve düşünce sistemleridir. Hindistan'daki uygulamalar, felsefi temelli

olmasına rağmen söz konusu geleneksel tıp uygulamaları açısından tesisleşmenin üst düzeyde olduğu, Türkiye'de ise henüz istenilen seviyeye ulaşamadığı söylenebilir. Ancak bu kapsamda Sağlık Bakanlığı tarafından, GETAT uygulamalarının sunumunu ve kontrolünü sağlamak amacıyla "Geleneksel, Tamamlayıcı ve Fonksiyonel Tıp Uygulamaları Daire Başkanlığı"nın kurulması, söz konusu eksikliğin giderilmesi adına atılmış önemli bir adımdır. Daire Başkanlığına bağlı olarak, gerek direkt bakanlık kontrolünde olan gerekse üniversitelerin bünyesinde hizmet veren GETAT uygulama merkezleri kurulmuştur. Geleneksel tıp uygulamalarının, sağlık turistini cezbetme potansiyeli değerlendirildiğinde Hindistan'ın, var olan tesisleri ve gerekli uzmanlarının nitelik ve sayıları bakımından önde olduğu ve gerek yerli gerekse yurt dışından turistlere hizmet verildiği görülecektir. Tesisleşme çalışmaları olmasına rağmen Türkiye'de, söz konusu uygulamaların daha çok yerli sağlık turizmini canlandırdığı ve yerli halk tarafından tercih edildiği söylenebilir. Dolayısıyla Hindistan gibi sağlık turizmi alanında özellikle de geleneksel tıp uygulamaları kapsamında lider bir ülkeyle kıyaslandığında Türkiye'nin, henüz gelişme aşamasında olmasına rağmen yapmış olduğu yasal altyapı ve tesisleşme çalışmalarıyla bu alanda ilerleme kaydettiği söylenebilir.

Finansal Kaynak

Bu çalışma sırasında, yapılan araştırma konusu ile ilgili doğrudan bağlantısı bulunan herhangi bir ilaç firmasından, tıbbi alet, gereç ve malzeme sağlayan ve/veya üreten bir firma veya herhangi bir ticari firmadan, çalışmanın değerlendirme sürecinde, çalışma ile ilgili verilecek kararı olumsuz etkileyebilecek maddi ve/veya manevi herhangi bir destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması

Bu çalışma ile ilgili olarak yazarların ve/veya aile bireylerinin çıkar çatışması potansiyeli olabilecek bilimsel ve tıbbi komite üyeliği veya üyeleri ile ilişkisi, danışmanlık, bilirkişilik, herhangi bir firmada çalışma durumu, hissedarlık ve benzer durumları yoktur.

Yazar Katkıları

Fikir/Kavram: Necla Yılmaz; **Tasarım:** Necla Yılmaz, Ramazan Rüşhan Kaya; **Denetleme/Danışmanlık:** Necla Yılmaz; **Veri Toplama ve/veya İşleme:** Ramazan Rüşhan Kaya; **Analiz ve/veya Yorum:** Ramazan Rüşhan Kaya, Necla Yılmaz; **Kaynak Taraması:** Ramazan Rüşhan Kaya; **Makalenin Yazımı:** Ramazan Rüşhan Kaya; **Eleştirel İnceleme:** Necla Yılmaz.

KAYNAKLAR

1. Şengül H, Bulut A. [Health tourism in Turkey under thermal tourism: a swot analysis study]. ESTUDAM Public Health Journal. 2019;4(1):55-70. [Crossref]
2. Connell J. Medical tourism: sea, sun, sand and... surgery. Tour Manag. 2006;27(6):1093-1100. [Crossref]
3. Singh JP. Healthcare tourism in India: opportunity and challenges. Asian Journal Multidimensional Research. 2015;4(3):37-47. [Link]
4. Burtan Doğan B, Aslan A. [Current status of health tourism in Turkey and its impact on the economy of the country]. Dicle University Journal of Economics and Administrative Sciences. 2019;9(18):391-420. [Link]
5. Horowitz MD, Rosensweig JA, Jones CA. Medical tourism: globalization of the healthcare marketplace. MedGenMed. 2007;9(4):33. [PubMed] [PMC]
6. Şahin GG, Tuzlukaya Ş. Turizm türleri ve turizm politikaları, dünyada ve Türkiye'de sağlık turizmi. Tengilimoğlu D, editör. Sağlık Turizmi. 2. Baskı. Ankara: Siyasal Kitabevi; 2017. p.43-60. [Link]
7. Tontuş HÖ. Sağlık Turizminde Türkiye Vizyonu. SATURK. 2017 [Link]
8. Selvi MS. Sağlık turizmi. Hacıoğlu N, Avcıkurt C, editörler. Turistik Ürün Çeşitlendirmesi. 1. Baskı. Ankara: Nobel Yayın; 2008. p.275-90. [Link]
9. Aydın D, Aktepe C, Şahbaz, RP, Arslan S. [The Future of Medical Tourism in Turkey]. Ankara: Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi ile Sağlık Bakanlığı Temel Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü Sağlık Turizmi Koordinatörlüğü Ortak Raporu; 2011. p.4. [Link]
10. Kelley E. Medical Tourism. World Health Organization. Patient Safety Programme. 2013. [Link]
11. Özsan SH, Karatana Ö. [Health Tourism Situation in Turkey]. J Kartal TR. 2013;24(2):136-44. [Crossref]
12. Quintela JA, Costa C, Correia A. Health, wellness and medical tourism: A conceptual approach. Enlightening Tourism A Pathmaking Journal, 2016;6(1):1-18. [Link]
13. Batı Akdeniz Kalkınma Ajansı (BAKA). Sağlık Turizmi Sektör Raporu. 2013. [Link]
14. Güney Ege Kalkınma Ajansı (GEKA). Güney Ege Bölgesi Termal Turizm Araştırması. 2011. [Link]
15. Tütüncü S. Geleneksel, alternatif ve tamamlayıcı tıp uygulamalarına genel bir bakış. Tütüncü S, Etiler N, editörler. Tıbbın Alternatif Olmaz! Geleneksel Alternatif ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları. Ankara: Türk Tabipleri Birliği yayınları; 2017. p.11-53. [Link]
16. Tütüncü S, Etiler N. Tıbbın Alternatif Olmaz! Geleneksel Alternatif ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları. Ankara: Türk Tabipleri Birliği Yayınları; 2017. [Link]
17. Gonzales A, Brenzel L, Sancho J. Health tourism and related services: Caribbean development and international trade. Final Report; 2001. p.57-8. [Link]
18. Eisenberg DM, Davis RB, Ettner SL, Appel S, Wilkey S, Van Rompay M, et al. Trends in alternative medicine use in the United States, 1990-1997: results of a follow-up national survey. JAMA. 1998;11;280(18):1569-75. [Crossref] [PubMed]
19. Resmî Gazete (27.10.2014, Sayı: 29158) sayılı Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Yönetmeliği; 2014. p.1-72. [Link]
20. Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü. Geleneksel Tamamlayıcı ve Fonksiyonel Tıp Uygulamaları Dairesi Başkanlığı. İstatistiksel Bilgiler. 2020. [Link]
21. Ulett GA, Han S, Han JS. Electroacupuncture: mechanisms and clinical application. Biol Psychiatry. 1998;15;44(2):129-38. [Crossref] [PubMed]
22. Smith M, Puczkó L. Health and Wellness Tourism. 1st ed. London: Butterworth -Heinemann; 2008. p.416. [Crossref]
23. Hellner M, Winter D, von Georgi R, Münstedt K. Apitherapy: usage and experience in german beekeepers. Evid Based Complement Alternat Med. 2008;5(4):475-9. [Crossref] [PubMed] [PMC]
24. Sağlık Bakanlığı Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü Eğitim ve Sertifikasyon Hizmetleri Daire Başkanlığı. Sağlık Alanı Sertifikalı Eğitim Standartları. Fitoterapi. 2015. [Link]
25. Uran B. Hipnozun Telkinleri. Yayımlanmaz M, editör. 1. Baskı. Ankara: Pusula Yayınevi; 2014. p.316. [Link]
26. Golberg B. Self Hypnosis. Revised Edition. Franklin Lakes: The Career Press; 2006. p.13-4.
27. Whitaker IS, Rao J, İzadi D, Butler PE. Historical article: hirudo medicinalis: ancient origins of, and trends in the use of medicinal leeches throughout history. Br J Oral Maxillofac Surg. 2004;42(2):133-7. [Crossref] [PubMed]
28. Ayhan H, Mollahaliloğlu S. [Medicinal leech therapy: hirudotherapy]. Ankara Med J. 2018;18(1):141-8. [Crossref]
29. Schmidt JM. History and relevance of the 6th edition of the Organon of Medicine (1842). Br Horn J. 1994;83(1):42-8. [Crossref]
30. Vickers A, Zollman C. ABC of complementary medicine. Homoeopathy. BMJ. 1999; 319(7217):1115-8. [Crossref] [PubMed] [PMC]
31. İlhan F. [Stay healthy with homeopathy]. J Tradit Complem Med. 2018;1(1):29-34. [Crossref]
32. Ullah K, Younis A, Wali M. An investigation into the effect of cupping therapy as a treatment for anterior knee pain and its potential role in health promotion. Internet J Alternative Med. 2006;4(1):1-9. [Crossref]
33. Tanyuksel M, Araz E, Dundar K, Uzun G, Gumus T, Alten B, et al. Maggot debridement therapy in the treatment of chronic wounds in a military hospital setup in Turkey. Dermatology. 2005;210(2):115-8. [Crossref] [PubMed]
34. Bayramgürler D, Nazari Ş. [Mesotherapy: mechanism of action and indications]. Türkiye Klinikleri J Cosm Dermatol-Special Topics. 2014;7(4):4-8. [Link]
35. Vedamurthy M. Mesotherapy. Indian J Dermatol Venereol Leprol. 2007;73(1):60-2. [Crossref] [PubMed]
36. Özcan E, Ser AT. [Evidence-based use of prolotherapy in treating musculoskeletal pain]. Turk J Phys Med Rehab. 2016;62(2):192-8. [Crossref]
37. Tempelhof S. Osteopathie in der Orthopädie. Der Orthopäde. 2012;41(2):106-12. [Crossref] [PubMed]
38. Kesikburun S, Yaşar E. [Ozone therapy]. TOT-BID Derg. 2017;16(3):196-202. [Crossref]
39. Dawn SK, Pal S. Medical tourism in India: issues, opportunities and designing strategies for growth and development. Int J Multidiscip Res. 2011;1(3):185-202. [Link]
40. Borins M. Traditional medicine in India. Can Fam Physician. 1987;33:1061-5. [PubMed] [PMC]
41. Prasad LV. Indian System of Medicine and Homoeopathy Traditional Medicine in Asia. In: Chaudhury RR, Rafei UM, eds. New Delhi: World Health Organization Regional Office for South East Asia; 2002. p.283-6. [PMC]
42. Ravishankar B, Shukla VJ. Indian systems of medicine: a brief profile. Afr J Tradit Complement Altern Med. 2007;16;4(3):319-37. [Crossref] [PubMed] [PMC]
43. Adhikari PP, Paul SB. History of Indian traditional medicine: a medical inheritance. Asian J Pharm Clin Res. 2018;11(1):421-6. [Crossref]
44. Tokyürek H. [Ayurvedic medicine and the five elements in old uyghur]. Türkiye Mecmuası. 2014;24(2):235-60. [Crossref]
45. Tanalel E, Uzun M. [Hijama by unani's understanding of medicine]. Turk Med J. 2016;8(2):53-4. [Link]
46. Ahmad S. Unani medicine: introduction and present status in India. Internet J Alternative Med. 2007;6(1):1-4. [Link]
47. Yeşilada E. [Phytotherapy]. YÜGETAT Bülteni. 2019;1:5-12. [Link]

48. Günay N. [The character of yoga and its varieties]. Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 2007;2(19):51-79. [\[Link\]](#)
49. Zengingönül O, Emeç H, İyilikçi DE, Bingöl P. [Health tourism: an evaluation for Istanbul]. İstanbul: Ekonomistler Platformu Demeği; 2012. p.1-61. [\[Crossref\]](#) [\[PubMed\]](#)
50. Parsons T. Health and Disease: A Sociological and Action Perspective. In: Action Theory and the Human Condition. New York: Free Press; 1978. p.66-81.
51. Murray MT, Pizzorno JE. Naturopathic medicine. In: Jonas WB, Levin JS, Berman B, eds. Essentials of Complementary and Alternative Medicine. 1st ed. Philadelphia: Williams & Wilkins; 1999. p.305-6. [\[Link\]](#)
52. Nair PM, Nanda A. Naturopathic medicine in India. Focus Altern Complement Ther. 2014;19(3):140-7. [\[Crossref\]](#)
53. Ghosh AK. History of development of homeopathy in India. Indian Journal of History Science. 2018;53(1):76-83. [\[Crossref\]](#)
54. Aktepe C. [New opportunities and marketing efforts of healthcare companies in Turkey]. Journal of Business Research-Turk. 2013;5(1):170-88. [\[Link\]](#)
55. Shanmugam K. Medical tourism in India: progress, opportunities and challenges. Chennai: Madras School of Economics; 2013. [\[Link\]](#)
56. Shankar D, Patwardhan B. AYUSH for New India: vision and strategy. J Ayurveda Integr Med. 2017;8(3):137-9. [\[Crossref\]](#) [\[PubMed\]](#) [\[PMC\]](#)
57. Section 1: Summary of all-India ayush infrastructure facilities. [\[Link\]](#)
58. Arslan M, Şahne BS, Şar S. [Examples of the traditional treatment systems from the world: a general overview]. Lokman Hekim Journal. 2016;6(3):100-5. [\[Link\]](#)
59. Zysk KG. Siddha medicine in Tamil Nadu. In: Fihl E, ed. Tranquebar Initiativets Skriftserie No.4. København: Nationalmuseet; 2008. p.24. [\[Link\]](#)
60. Şahin ÇE. [The alternative of medicine? Is it an alternative in medicine?]. HayatSağlık Sağlık ve Sosyal Bilimler Dergisi. 2018;17:18-21. [\[Link\]](#)